

Vladimír Křivánek

Václav Černý a metodologie literární kritiky

*Ke kritice, přesně mluveno,
má právo jen ten,
kdo se narodil k obdivu a k uctívání
a byl v nich zklamán a zrazen.¹*

Kritické dílo Václava Černého je neobyčejně rozsáhlé a žánrově pestré. Zahrnuje kritické studie, programní statě, esejistické portréty osobností, interpretace jednotlivých děl, drobnější recenze, ale též zásadní úvahy o smyslu kultury, literatury i funkci a údělu literární kritiky. Černého literárněkritické studie navíc obsahují i komparativní úvahy a interpretace děl nejen soudobých, ale vycházejí i z materiálu, který jsme si zvykli vřazovat do hájemství literární historie. Samotný Černého výklad těchto děl ovšem nese znaky tvůrčí literárněkritické činnosti, je obrácen k potřebám přítomnosti a často anticipuje budoucnost. Václav Černý po vzoru francouzské kritické tradice rozšiřuje sféru kritické činnosti i na oblast literární historie, po vzoru anglo-americké tradice chápe pak literární kritiku jako originální tvůrčí myšlení o literatuře, přičemž je zcela nepodstatné, jak časově vzdálené je nám výchozí dílo. Černého koncepce literární kritiky ruší ve svém důsledku striktní hranice mezi literární historií a kritikou. Prolínavý a přitom často i napjatý poměr mezi literární historií a kritikou s duchaplností sobě vlastní postihl Albert Thibaudet: „Kritik, který nezná literární historii, nemá naději, že by se jednou sám mohl octnout v literární historii, a literární historik, který nemá kritické ostří, upadá do plochého, pochmurného pedant-

¹ F. X. Šalda: *O předpokladech a povaze tvorby*, Praha 1978, s. 642.

ství.² Oběma těmito úskalím se Černého tvorba vyhnula: tématu literárněhistorického se chápá pravidelně s polemickým záměrem, vztahoval smysl literárněhistorického činu vždy ke své současnosti, téma literárněkritické naopak vždy viděl s udivující vědeckou akribií jako součást historického řetězu, v souvislostech a vazbách, v aspektu historickém i komparativním.

Thibaudet ve své známé a po dlouhou dobu populární typologii rozlišuje tři skupiny kritiků: kritiky spontánní (dnes bychom je nazvali publicisty), kritiky profesorské (dnes bychom řekli kritiky-vědce) a nakonec kritiky umělecké, prozaiky a básníky vytvářející příležitostně kritiku. „Spontánní kritika zastupuje stranu těch, kdo mluví a soudí; umělecká kritika tábor těch, kdo tvoří a vyzařují; kritika profesorská je kritika pěstovaná muži, kteří čtou, vědí a třídí.“³ Použijeme-li tuto ne zcela vyhovující typologii na kritickou osobnost Václava Černého, nejspíše bychom ji řadili do kategorie kritiky profesorské. Ovšem stojíme před problémem, nakolik je kritika disciplínou pouze vědeckou a nakolik činností tvůrčí, blízkou uměleckým kreacím těch, „kdo tvoří a vyzařují“.

Cílem této drobné úvahy nad problémy metodologie kritické činnosti Václava Černého není ani deskripce sledované problematiky, ani stanovení nějaké definitivní klasifikace metod, ani analýza geneze či mezí jím aplikovaných zásad. Jsem však přesvědčen spolu se Šaldou, že „kritikem stává se referent za cenu, že tvoří kritéria. /.../ Bez kritérií je kritik inkohorentní; jest to lodník na bouřlivém moři bez buzoly, jistá oběť vln a skalisk. Nalézti a míti kritéria a užívati jich, v tom jest mně kritika opravdu tvořivá.“⁴ Zamysleme se tedy nad některými Černého kritérii, nad úvahami o principech, metodách, hodnotách a soudech literární kritiky. Domnívám se, že tak v jistém dílčím výběru a vymezeném aspektu možná o to plastičtěji vystoupí některé podstatné rysy duchovního profilu tohoto velkého kritika.

Než přistoupíme k vlastní kritické axiologii Černého, je třeba připomenout, že viděl literaturu v mnohem širších souvislostech, nejen v dynamice jejího imanentního pohybu, ale jako součást kultury, národa, tradice, duchovního vývoje lidstva a s aspekty morálními, s konsekvencemi

2 A. Thibaudet: *Román a kritika*, Praha 1986, s. 39.

3 Tamtéž, s. 37.

4 F. X. Šalda, s. 652.

filozofickými, s dopady na mravní podobu současníka. Drobným, ale o to výstižnějším příkladem takového přístupu k literatuře je Černého úvodní poznámka k vydání jeho *Studii a eseje z moderní světové literatury* z konce šedesátých let: „Spíš než o jmennou úplnost nám šlo o to zachytit, vysvětlit a zhodnotit mravní tvář epochy a postihnout prameny, podoby a výrazy duchovní a literární inspirace dnešního člověka, a to nejraději na okolnostech a směrech zcela směřodatných.“⁵ Zachytit „mravní tvář epochy“ prostřednictvím literatury, nevydělovat literatuře pouze oblast nezávazné autonomní kreativní hry mravně indiferentní, to byl podle mého soudu Černého celoživotní úkol. Toto stanovisko krystalizovalo u něho v hloubi třicátých let, když odmítl jednostrannosti v řešení vztahu mezi mravností a uměním: „Hned na počátku stůj zde přiznání, že se necítím schopen obětovat ani nejmenší zlomek lidské svobody. A mravnost stejně jako krása mají pro mne jediný možný smysl, že každá jinak, ač obě společně svobodu rozmnožují, jsou jejími zdroji a nástroji.“⁶ Kategorie „svobody“ a „charakteru“, „mravnosti“ a „pravdy“ stojí podle Černého v podloží veškeré kultury: „*Není tedy kultury bez mravního vztahu tvůrce k jeho vnitřnímu světu.* Kulturní podstatě odpovídá jen charakter, *jen charakter* může být opravdu *kulturně kladný* a plodný.“⁷ „*/.../ kultura je boj mezi pravdou a lží. /.../ Pravda je do nehlubší své hloubi a samou svou podstatou pojem polemický.*“⁸

Zásadní, integrující kategorií Černého koncepce kultury, ale i literatury a literární kritiky, je pojem „osobnosti“. Osobnost zmnožuje a transcenduje život, vybojovává nové prostory svobody. Je, řečeno slovy Černého, svědectvím „*vůle sebetranscendenční*, jíž život usiluje dovršit a splnit se v *nadživotnu*. A buď si už životní smysl pojat nábožensky nebo nenábožensky, poněvadž životní elán volil nebo byl nucen se projevit osobami – individualizován, nejvlastnějším důvěrníkem a pověřencem jeho tvořivých úmyslů je tedy individuum dovršené: *osobnost*. Osobnost jako splnění životního smyslu a životních možností daných v jednom, individuálním životním ohnisku, v nejvyšší vnitřní svobodě a k svobodné tvorbě.“⁹ Černý, obdobně jako Šalda, pojímá osobnost jako nejvyšší

⁵ V. Černý: *Studie a eseje z moderní světové literatury*, Praha 1969, s. 8.

⁶ V. Černý: *Umění a mravnost*, in V. Černý: *Tvorba a osobnost I*, Praha 1992, s. 9.

⁷ V. Černý: *Kultura a charakter*, tamtéž, s. 18–19.

⁸ Tamtéž, s. 17.

životní hodnotu, do které se promítá charakternost cesty, vůle k pravdě, schopnost kreativity. Osobnost je prvním a základním požadavkem života i literatury, základním axiomem, k němuž se upíná i Černého činnost literárněkritická. Je si vědom, že mezi osobností a dílem existuje řada složitých vazeb: „Pravidlem bývá tvořivý člověk zároveň osobností i dílem. A oba jeho výtvoři, osobnost i dílo, jsou k sobě ve vztahu. Lze často nazírat vytváření díla jako cestu k nabývání a definování osobnosti: pak nejlépe a nejpohodlněji poznáš tvar osobnosti rozbořem díla. Ale proto se osobnost a dílo ještě naprosto nekryjí /.../; je možno vybudovat si osobnost co nejúplněji a vyjádřit se dílem jen částečně, dát dílem jen kus své osobnosti /.../. Je možno i naopak být autorem díla a nedopnout se jím osobnosti. Poměr osobnosti a díla tvůrce má prostě tisíce odstínů, a tudíž hodnocení úplného tvořivého člověka, toť pravý hlavolam a zkouška zdatnosti kritikovy /.../.“¹⁰

Osobnost v Černého pojetí vyplývá ze schopnosti a vůle tvořit, z přijetí volby či údělu a v charakternosti vztahu člověka ke svému výtvoři, ať je to umělecké dílo, nebo ať je to životní cesta. Nejjasněji jeho koncepcí osobnosti vyplyne z citátu o zakladateli moderní francouzské kritiky: „Saint-Beuve v *osobnost* jakožto v tvořivé, autonomní, sjednocené zřídlo nepředvídatelných, svobodných a původních činů pevně věřil a byl tedy přesvědčen i o samostatné úloze osobnosti v dějinách. Ostatně – a to je otázka, kterou klademe my – je vůbec skutečného kritika bez tohoto přesvědčení? O čem pronáší kritik svůj soud, co hodnotí, ne-li tvůrčí povahu a míru originálního, nového činu a původnost, odpovědnost, důsažnost významné bytosti, jež se povýšila, soustředila a zautonomizovala v osobnost a ze své původní a vlastní moci kladně nebo nekladně působí? Nevěřit v osobnost znamená vzdát se samotného smyslu kritiky a být nanejvýš parodií kritika.“¹¹

Černý stojí při vypracovávání koncepcí tvůrčí osobnosti velmi blízko Šaldovi: „Kritik ovšem musí směřovat k nadosobnímu – jinak jest pouhý požívač, a ne kritik! /.../ Toto nadosobní jest pravda, pravda jedinečného a se neopakujícího, pravda zvláštního. Věda ti podává na konci svých rozborů a generalizací skutečnost ve formě zákona, kritika pravdu ve

9 V. Černý: Umění a mravnost, tamtéž, s. 14.

10 V. Černý: Osobnost a dílo, tamtéž, s. 31.

11 V. Černý: Augustin Sainte-Beuve aneb U pramenů moderní kritiky, tamtéž, s. 207.

formě osobnosti, jež je odrazem osobnosti nejvyšší, Boha.“¹² Šaldova koncepce osobnosti se zrodila z duchovního klimatu devadesátých let, je v ní obsažena představa emancipovaného individua s jeho originalitou, zvláštností, jinakostí, s jeho právem na negaci, na rozebrané romantické konfliktní prožívání světa, je rytmizována duchem nietzscheovské revolty, nesena patosem Demiurga nového světa, jenž hledá podoby nového člověka. Černého koncepce osobnosti nese mnohé z těchto šaldovských rysů, ale přináší i rozměry nové: jsou v ní obsaženy impulsy Bergsonovy filozofie – představa dynamického vývoje, vzestupného a sestupného pohybu, vývoje života k vyšším a svobodnějším formám – i některé zásady existencialismu – osobnost a existence v Černého pojetí často splývají.

Z hlediska mnohotvárnosti života a zároveň jedinečnosti člověka kritizoval Černý všechny koncepce redukující toto bohatství forem na jednoho společného jmenovatele. „Všechny antropologie, které chtěly založit ideu člověka na jediném z tvarů, v nichž život jeho krystalizoval v přírodě nebo v historii, jsou předem odsouzeny: padlý a dědičným hříchem znamenáný Adam křesťanství, člověk-stroj francouzských ideologů, homo sapiens přírodovědců, homo faber pozitivistů, odbojný titán romantiků, Marxův člověk-výron ekonomie, Tainův člověk-výraz tří prostředí, to vše je příliš úzké. Člověk-libido freudovců je formule užší než mnohé z předešlých. Každá má svůj zlomek pravdy; ale celek života nevyjadřuje ani jedna. Člověk je víc než všechny ony dohromady. A bude ještě víc než jest.“¹³ Proti svazujícím ideologickým konstruktům jakékoliv provenience se Černý vrací programově k osobnosti a dílu: „K dílu a osobnosti umělecké, *zpět k dílu a osobnosti* od abstrakcí, schémat a pseudouměleckého doktrinářství /.../. Dílo a umělec živí a dýchající! Kritika individuální, věčná a sytá, jediná dovolující vynést o díle a autoru soud!“¹⁴

V Černého koncepci kritiky hraje vedle kategorie osobnosti velkou roli pojem „tvořivosti“ jako schopnosti člověka vytvářet dílo a využívat potenci a modalit při vytváření osobnosti, která je vlastně jedinečným způsobem existence, charakterní cestou niterné volby. U Černého je

12 F.X. Šalda, *O předpokladech a povaze tvorby*, s. 655.

13 V. Černý: Psychoanalýza metodou umělecké kritiky?, in *Tvorba a osobnost I.*, s. 87.

14 V. Černý: Můj poměr k F.X. Šaldovi, tamtéž, s. 90.

tvorivost též předpokladem skutečné kritické činnosti, schopnosti intuitivní, vnitřním zrakem spoluprožívat dílo. „*Tvorivost* je nejvyšší metodou kritiky. Kritik tvůrčí ztotožňuje se s tvůrčím elánem umělce, vžívá se do jeho tvůrčího stavu a prožívá znovu veškerý proces tvoření díla, ba jde ještě za dílo: neboť zmíněný elán v díle krystalizuje na okamžik, ale přesahuje je.“¹⁵ V této roli tvorivosti u Černého můžeme spatřovat snad největší vliv Bergsonovy filozofie.

Tvorivost sama jako metoda kritické práce je však spíše podmínkou a nutností, výchozí etapou takto požímané kritické praxe, stěží však může zakládat sama o sobě logiku kritického soudu, o kterém Černý praví: „Chtěl jsem mít kritický soud *případem vědeckého zjištění*: zjištění závazného, dokazatelného, a jež dokonce dokazováno být *musí*, ale pak obstojí i proti tlachům krasoduchů, povrchním přiblíženostem nedouků a lžím partajníků.“¹⁶ Odmítnuv apriorní koncepcí přistupující k literárnímu dílu s více či méně prefabrikovanými a často mimoliterárními a mimoestetickými zásadami, postuloval Černý vedle kategorie osobnosti a koncepcí tvorivosti jeden důležitý axiologický princip kritického soudu, který by v sobě zahrnoval dva zásadní požadavky: „poskytoval by k platnému kritickému soudu měřítko zcela pevná a nepochybná, a to měřítko rázu výhradně estetického /.../“ a zároveň by rostl „/.../ z moderního pojetí uměleckého díla jakožto skutečnosti historicky situované, rostoucí z živých a proměnlivých podmínek individuálně psychologických, sociálních a uměleckovývojových, vždy konkrétních a jedinečných /.../“.¹⁷ Tímto kritickým principem, který spojuje klasicistickou tradici estetickou s moderním pojetím literárního díla, byl Černému návrat ke světu vlastního díla: „Každé umělecké dílo budiž souzeno uměleckým absolutnem sebe samého!“¹⁸

Černý byl přesvědčen o tom, že „i kdyby přece jen kritika vědou nebyla, kritik bez nejpřísnějšího vědeckého školení neobstojí“.¹⁹ Každý kritický soud opírající se o interpretaci literárního díla musí podle Černého spojit „fenomén aktivní sympatie“ (ztotožnění s autorovým tvůrčím činem v rovině psychologické i mravní) s objektivním postižením řádu

15 V. Černý: Albert Thibaudet, tamtéž, s. 95.

16 V. Černý: Co je kritika, co není a k čemu je na světě, tamtéž, s. 250.

17 Tamtéž, s. 236.

18 Tamtéž.

19 Tamtéž, s. 25 f.

díla. Řečeno slovy Černého, zprvu „kritik opakuje a dokončuje konkrétní intuici života, uloženou v uměleckém díle, adoptuje sám pohyb a směr umělcova niterného života, znovu prožívá jeho zkušenost a docíluje a domýšlí ji“,²⁰ ale zároveň si musí být vědom, že „umělecké dílo obsahuje a přináší si v sobě na svět i svůj vlastní, samostatný cíl a zákon, tím však si zároveň přináší i skrytou soustavu požadavků na sebe samo, úplný systém kritérií soudu nad sebe“.²¹ Definitivním kritériem kritického soudu je Černému, obdobně jako Šaldovi, život, otázka, „/.../zdali, do jaké míry a čím dílo zvětšuje míru životní *svobody*“.²² V Šaldově úvaze *Něco o moderní kritice* čteme obdobný požadavek: „Nazírat umění sub specie života, to je vlastní společenská funkce kritikova. Je to, co básník podává, opravdu životné? Životaschopné? Život stupňující a množící? Je to ve vzestupné, nebo v sestupné linii života? Polarizuje to život, nebo ho to rozkládá?“²³

Černý byl kritikem obdivovaným i nenáviděným, stal se v řadě aspektů morálním arbitrem národní společnosti, ale i nepohodlným svědkem mravních selhání současníků. Byl obávaným polemikem i milovaným učitelem. Charakterní kritik se většinou nedočká plného uznání, v tomto smyslu je kritika velmi nevděčná disciplína. Platí však o ní Thibaudetova slova, že „bez kritiky by literatura pochodila jako výroba bez poptávky a obchod bez spekulace – a bez kritiky kritiky by kritika zašla“.²⁴ Tyto kusé poznámky o některých metodologických momentech Černého kritické činnosti zakončím citátem z kritické konfese Šaldova mládí a pokorně doufám, že tímto úryvkem snad zcela neznevážím smysl svého vystoupení. „Spoustou teoretizujícího žvástu o metodě udusili šťastně jediný postulát, který má smysl, odvrátili pozornost od unum necessarium: od otázky po osobnosti kritizujícího, po osobní charakterové legitimaci. Namluvili vzdělaným hlupcům, že všechno záleží na metodě a metoda že tvoří kritika. A zatím jest pravdou opak: kritická osobnost tvoří si metodu a ne jednu, ale řadu jich od případu k případu /.../ a metoda není kritikovi ničím než výrazem jeho senzibility, trochu

20 Tamtéž, s. 253.

21 Tamtéž, s. 255.

22 Tamtéž, s. 257.

23 F. X. Šalda: O předpokladech a povaze tvorby, s. 660.

24 A. Thibaudet: *Román a kritika*, s. 57.

koloritem a trochu vyzývavou zbrojí, která se nosí z koketnosti a z bravyry, aby se dokázalo, že i pod ní může se volný duch pohybovat volněji, než dovede někdo, kdo se jí vůbec neobtěžil.²⁵

25 F.X. Šalda: *O předpokladech a povaze tvorby*, s. 617.